

УДК 159.922.76+37-056.34]:616.896

DOI: 10.12958/2227-2844-2020-2(333)-2-139-145

Мухіна Анастасія Юріївна,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри дефектології та психологічної корекції ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна.

muhina83@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-9419-9935>

Серомаха Наталія Євгенівна,

кандидат психологічних наук, доцент кафедри дефектології та психологічної корекції ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна.

sieromakha@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5364-2785>

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДА ЗАМІЩУВАЛЬНОГО
ОНТОГЕНЕЗУ В РОБОТІ З ДІТЬМИ З РОЗЛАДАМИ
АУТИСТИЧНОГО СПЕКТРУ**

Розлади аутистичного спектру у дітей на сьогоднішній день є складною і важливою проблемою як для психіатрії, клінічної психології, так і для дефектології. За даними багатьох досліджень кількість таких дітей неухильно збільшується з кожним роком. Це пов'язано з несприятливим навколишнім середовищем та ураженням центральної нервової системи, які здебільшого виникають під час пренатального періоду, при патології пологів, або ж під час розвитку патологій під час перших трьох місяців життя дитини. Актуальність дослідження зумовлена високою поширеністю РАС і постійним збільшенням кількості клінічних випадків аутизму у нашій країні.

Термін «аутизм» було уперше використано швейцарським психіатром Ейгеном Блейлером для визначення категорії егоцентричного мислення при шизофренії. Аутизм вперше був описаний у 1943 р. психіатром Лео Каннером, коли той спостерігав за одинадцятьма дітьми, які протягом перших років свого життя повністю замкнулись у собі. Вони не сприймали інших людей, уникали зорового контакту, не виявляли ані найменшого розуміння соціального боку життя, частково або повністю не могли оволодіти мовленням і постійно повторювали одні й ті самі стереотипні рухи. Для цих дітей були також характерні персеверації, коли мають прояви хворобливо маніакальні наполегливості, вимагаючи, щоб кожного разу в незмінному вигляді відтворювалися її улюблені ритуали і заняття, порушити які не може ніхто, окрім неї самої. Була виділена симптоматика розладу аутистичного спектру (РАС):

порушення в сфері соціальної взаємодії; спотворене ставлення до близьких; неадекватна реакція на нову людину; ігнорування спілкування з іншими дітьми; неприязнь, гіперсензитивність при фізичному контакті; слабкість, вибірковість реакції при вербальному спілкуванні; страхи і фобії та інші мовленнєві, рухові і поведінкові розлади.

Активні дослідження зарубіжними науковцями цієї категорії дітей відбувалися з 90-тих років ХХ століття, які були спрямовані на вивчення специфіки психічного дизонтогенезу аутичних дітей, пошук першопричин і логіки аутичного розвитку (Скрипник, 2007). Українські дослідники, які займалися і продовжують займатися проблематикою аутизму це такі вчені, як Я. Багрій, І. Марценківський, К. Островська, О. Романчук, Г. Смоляр, Т. Скрипник, В. Тарасун, Г. Хворова, А. Чуприков, Д. Шульженко та ін.).

На сучасному етапі актуальною залишається проблема корекції загального і психічного розвитку дітей з РАС, пошук ефективних підходів, методів та прийомів корекції розладів аутистичного спектру. Серед нейропсихологічних корекційних методів один з найвідоміших на сьогодні є метод «заміщувального онтогенезу».

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз особливостей застосування метода заміщувального онтогенезу в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру.

Метод «заміщувального онтогенезу» (ЗО) розроблено у 1990 – 1997 рр. (Б. Архипов, Г. Семенович та ін.); доведено його валідність як ефективного інструменту і певну мову опису щодо роботи з різними варіантами розвитку. За методом ЗО, ураховуючи загальні закономірності онтогенезу, здійснюють інтенсивний вплив на сенсомоторний рівень, що спричинює активізацію розвитку всіх вищих психічних функцій дитини (Семенович, 2007).

Питання застосування методу ЗО як одного з провідних методів нейропсихологічної корекції також розглядалась та постійно розвивається сучасними нейрофізіологами, психологами та педагогами, зокрема О. Балашовою, Н. Зверевої, М. Семаго, Н. Семаго, Г. Семенович, А. Сиротюк, В. Тарасун, Є. Хомскою, Л. Цветковою та іншими.

Метод заміщувального онтогенезу або психомоторна корекція – це співвідношення актуального статусу дитини з основними етапами та векторами формування мозкової організації психічних процесів і подальшим ретроспективним відтворенням тих ділянок його онтогенезу, які з тих чи інших причин не були повністю освоєні. Основна мета методу – розвиток мозкового (нейропсихосоматичного) забезпечення психічного онтогенезу (Семенович, 2007).

Як основоположний, в методі ЗО виступає принцип співвіднесення актуального статусу дитини з основними етапами формування мозкової організації психічних процесів і подальшим ретроспективним відтворенням тих ділянок його онтогенезу, які з тих чи інших причин не були ефективно освоєні (Колганова, 2018).

Метод заміщувального онтогенезу, заснований на вченні О. Лурії про функціональні блоки мозку і їх ієрархічність будови, дозволяє співвіднести статус актуального розвитку дитини з основними етапами розвитку психічних процесів, з виділенням тих структур його онтогенезу, що не були сформовані з тих чи інших причин.

Оскільки рухова сфера дозріває на більш ранніх стадіях, стимуляція моторного і сенсорного рівнів призводить до активізації всіх вищих психічних функцій. Саме руховий розвиток вибудовує взаємодію між іншими рівнями і структурами психічної діяльності. Формування і закріплення тілесних навичок, які опановує дитина, стимулює такі психічні функції, як емоції, довільне увагу, пам'ять. За твердженням Г. Семенович нейропсихологічна корекція включає три рівні, кожен з яких специфічно впливає на всі блоки мозку: *енергетичний* (підкірка), *блок прийому і переробки інформації*, *блок контролю та регуляції довільної діяльності*. Таким чином, за допомогою нейропсихологічних вправ можна скорегувати багато особливостей психічного розвитку дитини з розладами аутистичного спектру, пройшовши з ним всі етапи онтогенезу, причому чим раніше починати заняття, тим ефективніші результати, іноді навіть самостійно з'являються функції, над якими в даний момент не велась корекційна робота.

Метод ЗО орієнтується не на усунення симптому, що підлягає корекції, а на причину його виникнення. Базовим принципом даного напрямку є співвідношення психологічного статусу маленької людини до основних етапів, які займають важливе місце у формуванні мозкової організації всіх психологічних процесів. Також метод розглядає і ретроспективне відтворення певних ділянок розвитку, не освоєних повністю (Колганова, 2018).

Для дітей з РАС характерною є асинхронія загального і психічного розвитку. Клінічно РАС проявляється в триаді симптомів, таких як: 1) якісні порушення соціальної взаємодії; 2) якісні порушення вербальної та невербальної комунікації, а також уяви; 3) суттєво обмежений спектр діяльності та інтересів (Lorna Wing). Важливим є те, що дитина с РАС може демонструвати випереджувальний характер розвитку окремих сфер психіки і моторики, і в той же час значно відставати в сформованості інших сфер. Досягнення нейропсихології на сучасному етапі розвитку дозволяють не тільки визначити локалізацію ураження мозку у дітей з РАС, але і етап дозрівання мозкових структур, що дає можливість вести корекцію розвитку дитини застосовуючи нейропсихологічний підхід, а саме метод заміщувального онтогенезу, тобто пройти за допомогою спеціальних вправ той шлях, який дитина з нормальним розвитком проходить природним шляхом. Метод ЗО дозволяє скоординувати і стабілізувати роботу окремих ділянок мозку. З його допомогою стає можливим побудова різноспрямованих нейронних зв'язків. Подібне дозволяє забезпечувати роботу мозку як єдиної системи.

Виконання завдань, які стоять перед методом ЗО, можливі при застосуванні комплексу спеціально підібраних вправ, які орієнтовані на оптимізацію роботи базового сенсомоторного рівня, що є основою когнітивних функцій людини. Весь корекційний процес проводиться в цьому випадку в повній відповідності з природними етапами онтогенезу. Це і допомагає дитині з РАС та іншими психофізичними порушеннями заповнити ті прогалини, які є в її розвитку.

Методично метод ЗО – адаптований варіант базових тілесно-орієнтованих психотехнік (оптимізація загального тону тіла, розширення сенсомоторного репертуару, формування навичок уваги й долання стереотипів тощо). Його застосування передбачає відпрацювання в єдності афекту, сприймання та дії. Такий підхід розглядають як основу для розвитку соціального спілкування і всіх психічних функцій (Скрипник, 2007). Тому нейропсихологічний підхід, а саме метод заміщувального онтогенезу є дуже ефективним у роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру.

Метод ЗО є трирівневою системою. Кожен з рівнів корекції має свій специфічний вплив, який спрямований на всі три блоки мозку.

На першому рівні відбувається первинна закладка та формування саморегуляції за допомогою ритмологічних, ритуалізованих способів дії. Провідними на цьому рівні є тілесно-орієнтовані, арттерапевтичні методики тощо. У нейропсихологічному контексті основна мішень – когнітивні, емоційні, психосоматичні чинники і процеси. Завдання: оптимізація загального тону тіла, опрацювання «проблемних зон»; гармонізація синкінезій; розширення полів зорового сприймання; формування сенсомоторних взаємодій.

Головна мішень 2-го блоку – подолання у дітей з РАС асинхронії та дизонтогенеза різних операційних психологічних (в першу чергу когнітивних навичок і автоматизмів) чинників. Їх корекція й абілітація, створення передумов для повноцінного формування цілісних психічних функцій (мовлення, пам'яті, соматогнозиса, просторових уявлень тощо) і міжфункційних взаємодій. Завдання: формування сенсомоторних взаємодій. Формування просторових уявлень. Розвиток цілісного образу тіла. Освоєння зовнішнього й тілесного простору. Розвиток зорово-моторної координації. Розвиток спритності, влучності.

На третьому рівні у дітей із РАС коригують і формують синтетичні, інтеграційні між- і надфункційні взаємодії, закріплюють накопичені на колишніх рівнях способи і алгоритми використання узагальненої та регульовальної функції мови, інтелектуальних операцій, довільної уваги, автоматизують навички довільної саморегуляції в емоційному і когнітивному аспектах. Усі методи (нейропсихологічні, логопедичні, психотерапевтичні тощо), застосовували раніше, асимілюють і модифікують у нову систему, підпорядковану й детерміновану груповими (ігровими, соціальними) правилами, ритуалами, канонами, розширення репертуару ролей тощо. Завдання: ритуали, правила гри і ролі. Розвиток

пам'яті, уваги, логічного й образного мислення. Причинно-наслідкові стосунки. Послідовність. Довільна увага. Розвиток навичок співпраці й комунікативних навичок. Формування нових корисних умінь.

У корекційний процес поетапно долучено вправи 1-го, 2-го і 3-го рівнів, проте питома вага і час застосування певних методів варіюють залежно від початкового статусу дитини. Чим глибше дефіцит, тим більше уваги й часу приділяють опрацюванню 1-го рівня, з поступовим переходом до наступного. Автоматизми 2-го рівня асимілюють у програми 2-го і 3-го рівнів як складники будь-якої з вправ. Застосування методів різного рівня вимагає відповідно продуманої стратегії й тактики, основаної на наявній у дитини із РАС нейропсихологічній недостатності.

Повну нейропсихологічну діагностику проводять на початку і після закінчення циклу. Залежно від початкового статусу дитини це може бути досить короткочасний супровід, а може – багаторічний процес. Оптимальна (для індивідуального типу розвитку) актуалізація операційних і регуляторних рівнів психічної діяльності у їх взаємодії критерій ефективності корекційної роботи (Скрипник, 2007).

Важливим є те, що метод ЗО передбачає вивчення дитиною з РАС схеми власного тіла. Самоспостереження досить ефективно дозволить виявити ті ділянки, на яких має місце застійне м'язове напруження, а після усунути їх. В першу чергу така робота являє собою усвідомлення дитиною з РАС своїх кінетичних відчуттів. Досягти подібного можна завдяки отриманню навичок деавтоматизації сприйняття, що характерно для дітей з РАС. Дитина в такому випадку починає звертати увагу на ті відчуття, які, як правило, ігноруються їм. Подібний процес аналогічний дитячій безпосередності сприйняття і дозволяє повернутися до природного усвідомлення свого організму, втраченого в процесі навчання маленької людини культурно зумовленим і соціально прийнятним виразами емоцій і стереотипів поведінки.

Слід зауважити, що метод ЗО це здобуток для сучасної науки та є достатньо ефективним методом в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру.

Отже, дана проблема є актуальною і потребує подальшого вивчення.

Список використаної літератури

- 1. Колганова В. С.** Нейропсихологические занятия с детьми. В 2 ч. Ч. 1 / В. Колганова, Е. Пивоварова, С. Колганов, И. Фридрих. М.: АЙРИС-пресс, 2018. 416 с.
- 2. Лебединская К. С.,** Никольская О. С. Диагностика раннего детского аутизма: Начальные проявления. М.: Просвещение, 1991. 96 с.
- 3. Мэш Э.,** Вольф Д. Детская патопсихология. Нарушения психики ребёнка. СПб.: ПРАЙМЕВРОЗНАК, 2003. 384 с.
- 4. Семенович А. В.** Нейропсихологическая коррекция в детском возрасте. Метод замещающего онтогенеза: учеб. пособие. М.: Генезис, 2007. 474 с.
- 5. Скрипник Т. В.** Феноменология аутизму: монография. К.: Вид-во «Фенікс», 2010. 320 с.

References

1. Kolganova, V., Pivovarova, E., Kolganov, S. & Fridrih, I. (2018). Nejropsihologicheskie zanyatiya s det'mi. V 2 ch. [Neuropsychological activities with children]. Ch. 1. M.: AJRIS-press [in Russian].
2. Lebedinskaya, K. S. & Nikol'skaya, O. S. (1991). Diagnostika rannego detskogo autizma: Nachal'nye proyavleniya [Diagnosis of Early Childhood Autism: Initial Disorders]. M.: Prosveshchenie [in Russian].
3. Mesh, E. & Vol'f, D. (2003). Detskaya patopsihologiya. Narusheniya psihiki rebyonka [Pediatric Pathopsychology. Disorders of the psyche of the child]. SPb.: PRAJMEVROZNAK [in Russian].
4. Semenovich, A. V. (2007). Nejropsihologicheskaya korrekciya v detskom vozraste. Metod zameshchayushchego ontogeneza [Neuropsychological correction in childhood. Substitution ontogenesis method]. M.: Genezis [in Russian].
5. Skrypnyk, T. V. (2007). Fenomenolohiia autyzmu [Phenomenology of autism]. K.: Vyd-vo «Feniks» [in Ukrainian].

Мухіна А. Ю., Серомаха Н. Є. Особливості застосування метода заміщувального онтогенезу в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру

Статтю присвячено дослідженню особливостей застосування метода заміщувального онтогенезу в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру. У статті розкрито зміст поняття «аутизм», «метод заміщувального онтогенезу», проаналізовано погляди українських та зарубіжних науковців щодо проблеми застосування нейропсихологічного підходу в роботі з дітьми з розладами аутистичного спектру, розглянуті позитивні сторони методу заміщувального онтогенезу. Проаналізовано особливості трирівневої системи методу заміщувального онтогенезу. Виконання завдань, які стоять перед методом заміщувального онтогенезу, можливі при застосуванні комплексу спеціально підібраних вправ, які орієнтовані на оптимізацію роботи базового сенсомоторного рівня, що є основою когнітивних функцій людини. Теоретичні висновки можуть бути цікавими для фахівців у галузі корекційної педагогіки та спеціальної психології.

Ключові слова: нейропсихологічна корекція, метод, онтогенез, діти з розладами аутистичного спектру.

Мухина А. Ю., Серомаха Н. Е. Особенности применения метода замещающего онтогенеза в работе с детьми с расстройствами аутистического спектра

Статья посвящена исследованию особенностей применения метода замещающего онтогенеза в работе с детьми с расстройствами аутистического спектра. В статье раскрыто содержание понятий «аутизм», «метод замещающего онтогенеза», также проанализированы взгляды украинских и зарубежных ученых о проблеме применения нейропсихологического подхода в работе с детьми с расстройствами

аутистического спектра, рассмотрены положительные стороны метода замещающего онтогенеза. Проанализированы особенности трёхуровневой системы метода замещающего онтогенеза. Выполнение задач, которые стоят перед методом замещающего онтогенеза, возможно при применении комплекса специально подобранных упражнений, которые ориентированы на оптимизацию работы базового сенсомоторного уровня, что является основой когнитивных функций человека. Теоретические выводы могут быть интересными для специалистов в области коррекционной педагогики и специальной психологии.

Ключевые слова: нейропсихологическая коррекция, метод, онтогенез, дети с расстройства аутистического спектра.

Mukhina A., Sieromakha N. Features of Application of the Method of Replacement Ontogenesis in the Work with Children with Autism Spectrum Disorders

The article is devoted to the study of features of the application of the method of replacement ontogenesis in work with children with autism spectrum disorders. The article describes the content of the concepts «autism», «method of replacement ontogenesis», also analyzed the views of Ukrainian and foreign scientists about the problem of applying neuropsychological approach in working with children with autism spectrum disorders, considered the positive aspects of the method of replacement ontogenesis. The features of the three-level system of the method of replacement ontogenesis have been analyzed. Performance of tasks facing the method of replacement ontogenesis is possible when applying a complex of specially selected exercises, which are oriented to optimization of the operation of the basic sensorimotor level, which is the basis of human cognitive functions. Theoretical conclusions can be interesting for specialists in the field of correction pedagogy and special psychology.

Key words: neuropsychological correction, method, ontogenesis, children with autism spectrum disorder.

Стаття надійшла до редакції 19.01.2020 р.

Прийнято до друку 01.03.2020 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Харченко С. Я.